

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО СУТНОСТІ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ

Д. С. Поліщук

товариство з обмеженою відповідальністю «VIA Телепорт», Київ, Україна
daria_polishchuk@ukr.net

У даній статті наводиться порівняльний аналіз поглядів психоаналітиків та сучасних дослідників на проблему психологічного захисту, аналізується сучасний стан вивчення даного питання. Розглядається приналежність захисних механізмів до довільної поведінки людини. Висвітлюється проблемність використання даного феномену, як ригідного, автоматичного і неусвідомлюваного процесу відображення і регуляції. Акцентується увага на порушенні вищих психічних процесів особистості, що відбувається внаслідок зловживання захисними механізмами. Навколишня нестабільність сьогодення має руйнівний вплив на емоційний стан людини, яка долаючи різнопланові стресори, дедалі більш частіше змушена звертатись до використання захисних механізмів свідомості, що, в свою чергу, може призводити до різних видів патологічної залежності, насильницьких дій, суїцидів та ін., тобто до руйнування особистості. В статті робиться акцент на необхідності усвідомлення психологічного захисту задля можливості формування копінг-стратегій, які надають змогу виважено та осмислено реалізувати адаптацію суб'єкта до важкої ситуації, що є необхідною умовою для продуктивного вирішення конфлікту та подолання внутрішнього напруження та дискомфорту.

Ключові слова: психологічний захист, захисна система, адаптація, копінг-стратегії, соціально-психологічна адаптація, особистість, психіка.

THE BASIC APPROACHES TO PSYCHOLOGICAL DEFENSE MECHANISMS

D. Polishchuk

Limited Liability Corporation "VIA Teleport", Kyiv, Ukraine
daria_polishchuk@ukr.net

This article provides a comparative analysis of the views of psychiatrists and modern scholars on the issue of psychological defense, as well as analyzes the current state of the study of this issue. The belonging of defense mechanisms to arbitrary behavior of a person is considered. The article describes the problematic of usage of the given phenomenon as rigid, automatic and unconscious process of reflexion and regulation. Attention is focused on the deviation of the higher mental processes of the individual, which happen as the result of abuse of the protective mechanisms. Surrounding instability of today has a destructive effect on emotional condition of a person, who overcoming the different difficulties, more often should constrain to resort to the use of defense mechanisms of sense, that by-turn can bring about different kinds of dependence on drugs, alcohol etc., coercive actions, suicides et al., that is destruction of a person. The emphasis is put on the necessity to realize a psychological defense in order to create coping-strategies which allow the subject to adapt to the difficult situation in a careful and sensible manner, that is a necessary condition for a productive arrangement of a conflict and overcoming of an internal stress and discomfort.

Keywords: psychological defense, protective system, adaptation, coping-strategies, social and psychological adaptation, personality, psyche.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Інтерес до проблеми життєдіяльності людини в складних, стресових, критичних умовах є домінуючим у системі гуманітарного мислення останніх десятиліть. Нестабільна соціально-економічна ситуація сьогодення, екстремальні екологічні умови, непередбачуваність політичних процесів в країні, фактична відмова держави нести відповідальність за своїх громадян – все це висуває підвищені вимоги до психіки людини: не існує більше захищеності і впевненості, і саме тому сучасна людина має долати всі труднощі самостійно, покладаючись тільки на себе, відчайдушно намагаючись уникнути страху за цілковиту і повну результативність власного життя.

Ми маємо виявляти психологічну стійкість в критичних і кризових умовах нашого життя, в той час як вже не існує стабільності ні на державному рівні, ні на громадянському, ні на професійному, ні навіть на особистісному. Наше життя сьогодні сповнене швидкими змінами, значними інформаційними і соціальними тисками. У зв'язку з цим актуальною стає проблема використання механізмів психологічного захисту як втечі від вкрай напруженої реальності.

Навколишня нестабільність має руйнівний вплив на емоційний стан людини. За Гребенніковим [15], «постійна зміна дійсності виступає як стресор довготривалої дії, який вичерпує запаси адаптаційної енергії». Для подолання внутрішніх та зовнішніх конфліктів людина змушена більш інтенсивно використовувати засоби психологічного захисту, які, на жаль, дуже часто мають негативний характер. Саме тому останнім часом стрімко зростає розвиток деструктивних якостей особистості (має місце немотивована агресія, заздрість, гнів, брехливість та ін..) та форм поведінки (різні види патологічних залежностей, насильницьких дій, суїциди, об'єднання в антисоціальні угруповання тощо), що є прямим наслідком соціальної та психічної дезадаптації особистості.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз поняття «психологічний захист», проаналізувати основні чинники, що впливають на формування механізмів психологічного захисту особистості, розкрити проблему використання означених механізмів.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Концепція механізмів психологічного захисту так чи інакше присутня в роботах практично всіх видатних західних вчених. Відкриттю цього явища ми зобов'язані засновнику психоаналіза З. Фрейду [36]. Далі над ним плідно працювали Г. Фрейд [35], А. Адлер [2], К. Хорні [38], Е. Берн [8], Е. Фромм [37], Ф. Перлз [29], М. Кляйн [22], Е. Еріксон [40], Г. Юнг [41], Г. Келлерман [43], Р. Плутчик [43] та ін.

Теоретична база вивчення психологічного захисту представлена роботами російських та вітчизняних вчених Ф. В. Бассіна [6], Ф. Б. Березіна [7], Л. Р. Гребеннікова [15], Л. Ф. Бурлачука [11], Р. М. Грановської [14], І. М. Нікольської [28], А. А. Налчаджян [27], В. А. Штроо [39] та інших.

У сучасній психологічній науці проблема психологічного захисту знайшла своє відображення в значній кількості робіт вітчизняних психологів (Л. М. Аболін [1], Л. І. Анциферова [5], Л. Д. Дьоміна [16], Б. В. Зейгарник [18], І. А. Ральнікова [16], В. І. Журбін [17], Ф. Є. Василюк [12], Є. В. Лапкіна [24], Б. Д. Карвасарський [19], А. Лібіна [25], А. Лібін [25] та ін.).

Формуванням інструментарію вивчення системних характеристик захистів у їх базових і ситуативних формах займається Т. С. Яценко [42].

Проте, незважаючи на велику кількість робіт, ситуація теоретичного та емпіричного дослідження в даній області не є задовільною. Наукові дослідження стосовно механізмів психологічного захисту переповнені суперечностями. Навіть ті дослідники, які розробили ґрунтовні положення та створили стійку теоретичну базу для дослідження механізмів психологічного захисту, стикаються з проблемою перевірки своїх теорій, оскільки досі не існує чітко визначеного психологічного інструментарію для дослідження, виявлення та корекції даного феномену.

Практичні психологи постійно стикаються з проблемою неефективного психологічного захисту [1; 5; 21; 24; 26; 32], який проявляється в порушенні психічного здоров'я та дезінтеграції особистості в соціумі, або ж в недостатній захищеності людини від психотравмуючих факторів, що в результаті приводить людину до пасивності, дезадаптації чи в гіршому випадку до неврозу. В консультативній практиці, в психокорекційній роботі, в родинному консультуванні, в індивідуальній та груповій психотерапії не вистачає відповідних психокорекційних заходів.

Існує декілька підходів до розуміння механізмів протікання та детермінації поведінки людини в складних життєвих ситуаціях [12; 14; 15; 27; 30; 32; 35]. Основними поняттями, навколо яких відбувається дискусія, і за допомогою яких науковці (зокрема, психологи) різних теоретичних напрямків описують все те, що досить загально можна назвати поведінкою людини в складних ситуаціях, це поняття адаптації, психологічного захисту, подолання (coping) в складних (кризових, критичних, проблемних, стресових) умовах (ситуаціях).

Вчення про психологічний захист належить класичному психоаналізу ХХ ст. і теоретичні погляди сучасних дослідників спираються на ідеї З. Фрейда [36] та Г. Фрейда [35]. Представники цього напрямку розглядали психологічний захист як засіб вирішення конфлікту між «Я» та інстинктивними потягами, бажаннями та афектами на несвідомому рівні. На думку Г. Фрейда самозахисні механізми є «...повністю автоматизованими і не залежать від свідомості, але результати їх діяльності все одно проявляються, стаючи, таким чином, доступними для спостереження» [35, 86].

Пізніше термін «захисний механізм» був продовжений, інтерпретований, трансформований та модернізований як представниками різних поколінь дослідників психоаналітичної орієнтації,

так і інших психологічних напрямів: екзистенціональної психології, гуманістичної психології, гештальт-психології тощо [16].

Аналіз теоретичних підходів до вивчення системи психологічного захисту особистості надав можливість зробити наступні висновки: проблема дослідження механізмів психологічного захисту в різних теоріях розглядалась неоднозначно. Зокрема, в концепціях сучасної психології автори розходяться в думках з приводу часу, освіти, рівня свідомості, цілей психологічного захисту, термінології. У той же час єдність думок відзначається стосовно причин виникнення механізмів психологічного захисту – це конфлікти, які пов'язані із соціальним оточенням [26].

В класичному психоаналізі та в Его-психології причинами виникнення механізмів психологічного захисту прийнято вважати афекти, пов'язані з незадоволенням базових потреб, а також конфлікти (внутрішні та зовнішні) (А. Адлер [2], О. Кьорнберг [20], Х. Кохут [23], Г. Фрейд [35], З. Фрейд [36], К. Хорні [38], Е. Еріксон [40], К. Юнг [41]). У теорії об'єктних відносин – це травма народження, конфлікт між уродженими потягами (любов/агресія), примітивні страхи, значущі первинні відносини (Д. В. Віннікотт [13], М. Кляйн [22]). У гуманістичній психології, гештальтпсихології й серед вітчизняних психологів причини конфліктів пов'язуються з різноманітними негативними впливами значущого оточення (Ф. Є. Василюк [12], Ф. Перлз [29], Е. Фромм [37], Т. С. Яценко [42]).

У вітчизняній психології розроблялися поняття, близькі за значенням до фрейдівського поняття психологічного захисту. Наприклад, «психологічний бар'єр» (Б. Г. Анан'єв [4], Л. Б. Філонов [34]), «захисна реакція» (Л. С. Славіна [33]), «змістовий бар'єр» (Л. І. Божович [9]), «компенсаторні механізми» (Ю. С. Савенко [31]), «опосередкована саморегуляція» (Б. В. Зейгарник [18]). В. П. Аллахвердов [3] пропонує термін «захисний пояс свідомості», який утворюється для того, щоб видалити суперечливість з поверхні свідомості.

Серед вітчизняних дослідників першим вніс найбільший вклад в розробку та розкриття феномену психологічного захисту Ф. В. Бассін [6]. Він виразив сумніви щодо боротьби свідомого та несвідомого між собою. За Бассінім, головним для захисту свідомості від психічної травми є зниження суб'єктивної значущості травмуючого фактора. Дослідник вважає, що психологічний захист є абсолютно нормальним, повсякденно працюючим механізмом людської свідомості. На його думку захист здатен запобігати дезорганізації поведінки людини, яка наступає не тільки при зіткненні свідомого та безсвідомого, але й у випадку протиріччя між цілком усвідомлюваними установками.

І хоча класичний психоаналіз дотримується думки, що використання захисних механізмів є безсвідомим процесом, а вітчизняні дослідники спростовують це припущення, вважаючи означені процеси цілковито підконтрольними свідомості, А.В.Брушлинський [10, 39], на нашу думку, дає їх оптимальну характеристику: «В будь-якому психічному явищі людини немає нічого, що було б цілком і повністю свідомим, оскільки в ній же завжди є і дещо несвідоме; разом з тим в ній (людині) ніколи немає і повністю несвідомого, оскільки хоч якісь моменти частково завжди усвідомлюються». Дійсно, психологічний захист має слугувати підґрунтям для формування копінг-стратегій суб'єкта, а, відповідно, він має набувати певного ступеню регуляції, підконтрольності, усвідомленості, спрямованості з позиції впровадження адаптації людини [24].

Ціль психологічного захисту у різних концепціях представлена в безлічі варіантів. Частина дослідників вважають, що психологічний захист має позитивні функції, оскільки гарантує безпеку цілісності психіки. Водночас у деяких наукових концептах увага акцентується на неоднозначності функціонального навантаження психологічного захисту, звідки й суперечливий характер його цілей. Наприклад, Ф. Є. Василюк [12] привертає увагу щодо протиріччя між цілями захисних механізмів, що спрямовані на прагнення урятувати людину від неузгодженості й амбівалентності почуттів, на запобігання усвідомлення небажаних змістів, на усунення негативних психічних станів тривоги, страху, сорому і т.д., і тієї високої ціни, що сплачує людина за застосування захисних механізмів як ригідних, автоматичних, мимовільних і неусвідомлюваних процесів відображення і регуляції. За Максименко О. Г. [26, 46] «кінцевий результат захисних механізмів виявляється в об'єктивній дезінтеграції поведінки, самообмані, уявному, паліативному вирішенні конфлікту або, навіть, неврозі». Використання механізмів психологічного захисту може призводити до розвитку хвороб, зривів у навчальній, професійній діяльності, антисоціальних вчинків.

Ґрунтовні роботи з дослідження розвитку та функціонування механізмів психологічного захисту надають нам російські вчені. Зокрема, Р. М. Грановська [14] розуміє психіку як систему управління поведінкою людини, яка має віртуальний образ навколишнього середовища – Модель Світу. Ця модель формується на основі інформації, що поступає як ззовні (із зовнішнього контекста), так і з власного досвіду (внутрішній контекст). Модель Світу – цілісне відображення навколишнього середовища людини. Вона направляє, обмежує сприйняття і формує комплекс ідей та концепцій, за допомогою яких людина розуміє суспільство, соціальний порядок і самого себе в цьому суспільстві. Якщо людина часто стикається з чимось непередбачуваним і тому ля-

каючим, у неї накопичується стан хронічної тривоги. Якщо сприймане неможливо асимілювати без збільшення внутрішньої напруги, то автоматично вмикається охорона Моделі Світу – психологічний захист, яка перетворює тривожну інформацію – відсуває, ховає, дозволяє бачити картину лише частково або взагалі відключає процеси сприйняття, – після чого ця вихідна тривожна інформація вже не може заподіяти клопоту.

У деяких людей захист дуже сильний і непримиренний – тоді він вмикається на ранніх етапах і витісняє ситуацію травми, не даючи її асимілювати, – а у інших критерії можуть бути не настільки жорсткими, досить лабільними і змінюватися з часом. Але у будь-якому випадку їх гнучкість не безмежна. Саме межі цієї трансформації визначають той момент, коли Модель Світу вже не може гнучко пристосовуватись до змін і ламається, т.я. неможливим стає відбір і перетворення потенційно загрозливих сигналів, оскільки як загрозлива сприймається практично вся інформація. Виникнення посттравматичного синдрому порушує практично всі вищі психічні процеси особистості:

1. З'являється виключність уваги до сигналів середовища – уникання надмірно напружених ситуацій, що неминуче веде до відсторонення від реального життя.

2. Змінюється організація уваги: з одного боку, має місце підвищена і немотивована пильність, а з другого – понижена здатність до концентрації.

3. У поведінці підсилюється потяг до стабільності середовища для зниження вірогідності несподіванок. З'являється певна психічна загальмованість.

4. Знижується вольовий контроль поведінки, що проявляється в немотивованих та некерованих вибухових реакціях.

5. Змінюється емоційний фон, і незалежно від темпераменту починає домінувати підвищена тривожність і настрої з негативною окраскою.

6. Примусові спогади про травму змінюють роботу пам'яті. Сліди травми вриваються в свідомість, пробуджуючи тривогу і страх.

7. Спогади вторгаються не лише в свідомий стан, вони порушують й сон. З'являються сновидіння з кошмарами, які повторюються.

8. Знижується здатність абстрактного мислення – воно стає більш конкретним і шаблонним.

9. Знижується соціальна мобільність, так як наростає апатія і знижується відповідальність в побутових ситуаціях.

З одного боку, немає сумніву в користі від усіх форм захисту, які знижують напругу, що накопичується, шляхом спотворення (викривлення) інформаційного потоку з метою зберегти власний душевний спокій. З іншого боку – необхідно переборювати, обмежувати ці викривлення, дозволяючи собі дізнатись правду про себе та про оточення, просуватись до досягнення об'єктивної істини для формування тривалої адекватної та ефективної взаємодії зі світом, так як відсутність такого знання, в свою чергу, може породжувати глибинні конфлікти людини з собою та зі світом.

Таким чином ми вбачаємо так званий «позитивний» аспект функціонування захисних механізмів психіки невиправданим, оскільки захищаючи, вони можуть абсолютно зруйнувати нервову систему людини.

Ми згодні з Грановською в тому, що дію захисних механізмів треба нівелювати, допускаючи якомога менший їх вплив на особистість. Основна складність вбачається тут в усвідомленні використання пристосувальних реакцій, оскільки ми досить успішно приховуємо свої слабкості від самих себе.

Мірою наростання негативної інформації, критичних зауважень, невдач, неминучих при порушенні процесу соціалізації, психологічний захист, який тимчасово дозволяв особистості ілюзорно-позитивно сприймати об'єктивне неблагополуччя, стає все менш ефективним. У випадку неефективності його дії або недостатній сформованості, при виникненні загрози невротичного зриву індивід інстинктивно шукає вихід і нерідко знаходить його в зовнішньому середовищі. Також проблема, що викликала неприємність, все одно залишається невирішеною (незадоволена потреба, невиправлений особистісний недолік та ін..) і рано чи пізно призводить до інших захисних реакцій, що заважає особистості змінитися, відповідати новим вимогам життя [16].

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки, зазначимо: становлення системи психологічного захисту особистості виникає у відповідь на незадоволення базових потреб, у зв'язку з конфліктами (внутрішніми і зовнішніми) та примітивними страхами. Часте використання механізмів психологічного захисту призводить до їх фіксації на несвідомому рівні, а чим більше людина витісняє в безсвідоме, тим гірше вона знає себе, тим менше вона орієнтується в навколишньому середовищі і тим частіше при вирішенні своїх проблем вона буде потрапляти в безвихідні положення.

Механізмам психологічного захисту властива полярність: з одного боку, вони допомагають людині пристосуватися, швидко і безболісно адаптуватися в стресових умовах без загрози власної самооцінки, з іншого – вони все ж таки загрожують психіці людині, оскільки зрештою можуть порушити практично всі вищі психічні процеси.

Вони обмежують сприйняття та розвиток людини, значно звужують вірогідність появи нових форм поведінки, заважають людині набути такий необхідний досвід свідомого та довільного виходу з кризової ситуації. Адже, згідно з Г.Фрейд [35, 208], «перспективи психічного здоров'я індивіда значно кращі, коли «Я» не уникає страху, а активно бореться з ним, знаходячи захист в розумінні, логічному мисленні, активних змінах зовнішнього світу».

Повне прийняття реальності, постійна новизна, відкритість досвіду, готовність до усвідомлення і, головне, вирішення нових проблем – все це характеристики самоактуалізованої особистості, яка відмовляється від використання захисних механізмів свідомості і природно прагне максимально розвинути свої задатки та здібності.

Вищенаведене свідчить про актуальність досліджень в цьому напрямку, зокрема дослідження особливостей прояву механізмів психологічного захисту та усвідомлення їх використання з метою корекції та відмови від них на користь позитивних копінг-стратегій, як умов для продуктивного вирішення конфлікту та подолання внутрішнього напруження та дискомфорту.

Відмітимо також, що перспективи досліджень в цій області є актуальними насамперед для гуманітарних та соціальних наук, а також для більш глибокого розуміння того, що відбувається з людиною, коли вона опиняється у важкій ситуації, коли нею оволодівають страх, тривога і відчай. А таке знання, як відомо, вкрай важливе для уникнення різних психосоматичних захворювань, психологічного насилля та психологічної маніпуляції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболин Л. М. Эмоциональная устойчивость и пути ее повышения / Л. М. Аболин // Вопросы психологии. – 1989. – № 4. – С.141–149.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М. : Академический Проект, 2011. – 240 с.
3. Аллахвердов В.М. Сознание как парадокс / В. М. Аллахвердов. – СПб. : ДНК, 2000. – 528 с.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
5. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – № 1. – С.3–18.
6. Бассин Ф. В. О силе Я и психологической защите / Ф. В. Бассин // Вопросы философии. – 1969. – № 2. – С.118–126.
7. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 270 с.
8. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Э. Берн. – М. : Эксмо, 2009. – 576 с.
9. Божович Л. И. Аффект неадекватности / Л. И. Божович / Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / [под ред. Д. И. Фельдштейна]. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – С. 212.
10. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта / А. В. Брушлинский. – М. : Институт психологии РАН, 1994. – 109 с.
11. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций : учеб. пособие / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М. : Российское педагогическое агентство, 1998. – 263 с.
12. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критической ситуации / Ф. Е. Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
13. Винникотт Д. Игра и реальность / Д. В. Винникотт. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2008. – 240 с.
14. Грановская Р. М. Психологическая защита / Р. М. Грановская. – СПб. : Речь, 2010. – 476 с.
15. Гребенников Л. Р. Механизмы психологической защиты : генезис, функционирование, диагностика : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. Р. Гребенников. – М., 1994. – 196 с.
16. Демина Л. Д. Психическое здоровье и защитные механизмы личности : учеб. пособие / Л. Д. Демина, И. А. Ральникова. – М. : Изд-во Алтайского государственного университета, 2000. – С. 123.
17. Журбин В. И. Понятие психологической защиты в концепциях З. Фрейда и К. Роджерса / В. И. Журбин // Вопросы психологии. – 1990. – № 4. – С. 24– 29.
18. Зейгарник Б. В. Патопсихология / Б. В. Зейгарник. – М. : Академия, 2007. – 208 с.

19. Карвасарский Б. Д. Клиническая психология / Б. Д. Карвасарский. – СПб. : Питер, 2004. – 539 с.
20. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии / О. Ф. Кернберг. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 464 с.
21. Кірейчева Є. Механізми психологічного захисту як предмет дослідження у психології особистості / Є. Кірейчева, А. Кірейчев // Педагогіка і психологія проф. освіти. – 2010. – № 5. – С. 115–121.
22. Кляйн М. Детский психоанализ / М. Кляйн. – М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2010. – 160 с.
23. Кохут Х. Анализ самости: Систематически подход к лечению нарциссических нарушении личности : пер. с англ. / Х.Кохут. – М. : Когито-Центр, 2003. – 308 с.
24. Лапкина Е. В. Психологическая защита и совладание: защитная система личности / Е. В. Лапкина // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 2. – Том II. – С. 232–236.
25. Либина А. В. Стиль реагирования на стресс: психологическая защита или совладение со сложными обстоятельствами / А. В. Либина, А. В. Либин // Стиль человека: психологический анализ. – М. : Смысл, 1998. – С. 190–204.
26. Максименко О. Г. Дослідження механізмів психологічного захисту особистості в залежності від рівня диференціації психіки / О. Г. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 5. – С. 45–50.
27. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с.
28. Никольская И. М. Психологическая защита и копинг-поведение у детей. Детская психиатрия : учеб. пособие / И. М.Никольская [под ред. Э.Г.Эйдемиллера]. – СПб. : Питер, 2005. – 342 с.
29. Перлз Ф. Теория гештальттерапии / Ф. Перлз. – М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2004. – 384 с.
30. Романова Е. С. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика / Е. С. Романова, Л. Р. Гребенников. – Мытищи : Талант, 1996. – 144 с.
31. Савенко Ю. С. Проблема психологических компенсаторных механизмов и их типология / Ю. С. Савенко // Проблемы клиники и патогенеза психических заболеваний. – М. : Прогресс, 1974. – С. 95–112.
32. Сивогракова З. А. Проблема індивідуально-психологічних факторів поведінки, що спрямована на подолання складних життєвих ситуацій / З. А. Сивогракова // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – Харків : ХХПІ. – 2006. – № 3. – С. 96–101.
33. Славина Л. С. Трудные дети / Л. С. Славина [под ред. В.Э.Чудновского]. – М. : Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1998. – 447 с.
34. Филонов Л. Б. Психологические барьеры трудновоспитуемых детей и преодоление их в контактном взаимодействии / Л. Б.Филонов // Предупреждение педагогической запущенности и правонарушений школьников. – М. : Наука, 1980. – С. 21–31.
35. Фрейд А. Введение в детский психоанализ; Норма и патология детского развития; «Я» и механизмы защиты / А. Фрейд. – Минск : Попурри, 2010. – 448 с.
36. Фрейд З. Введение в психоанализ : Лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
37. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя : пер. с англ. / Э. Фромм. – Мн. : ООО «Попурри», 2000. – 672 с.
38. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза / К. Хорни. – М. : Академический Проект, 2007. – 224 с.
39. Штроо В. А. Защитные механизмы: от личности к группе / В. А. Штроо // Вопросы психологии. – 1998. – № 4. – С. 54–61.
40. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Флинта, 2006. – 342 с.
41. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – СПб. : Ренессанс, 1991. – 304 с.
42. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції : Феноменологія, теорія і практика : навч. посіб. / Т. С. Яценко. – К. : Вища школа, 2006. – 382 с.
43. Plutchik R., Kellerman, H. (Eds.) (1980) A general psychoevolutionary theory of emotions. Emotion: Theory, research and experience. V. I. N. Y.: Academic Press, 7, 3-33.

REFERENCES

1. Abolin, L. M. (1989) Emotsional'naiа ustoichivost' i puti ee povysheniia. Voprosy psikhologii. Moskva, 4, 141–149.
2. Adler, A. (2011) Praktika i teoriia individual'noi psikhologii. Moskva: Akademicheskii Proekt.
3. Allakhverdov V. M. (2000) Soznanie kak paradoks. Sankt-Peterburg: DNK.

4. Anan'ev, B.G. (2001) Chelovek kak predmet poznaniia. Sankt-Peterburg: Piter.
5. Antsyferova, L.I. (1994) Lichnost' v trudnykh zhiznennykh usloviakh: pereosmyslivanie, preobrazovanie situatsii i psikhologicheskaiia zashchita. Psikhologicheskii zhurnal, Moskva, 1, 3–18.
6. Bassin, F. V. (1969) O sile la i psikhologicheskoi zashchite. Voprosy filosofii. Moskva, 2, 118–126.
7. Berezin, F.B. (1988) Psikhicheskaiia i psikhofiziologicheskaiia adaptatsiia cheloveka. Leningrad: Nauka.
8. Bern, E. (2009) Igry, v kotorye igraiu liudi. Liudi, kotorye igraiu v igry. Moskva: Eksmo.
9. Bozhovich, L. I. (1995) Affekt neadekvatnosti. Izbrannye psikhologicheskiiye trudy. Problemy formirovaniia lichnosti, Moskva: Mezhdunarodnaia pedagogicheskaiia akademiia, 212.
10. Brushlinskii, A. V. (1994) Problemy psikhologii sub'ekta. Moskva: Institut psikhologii RAN.
11. Burlachuk, L. F., Korzhova, E. lu. (1998) Psikhologiia zhiznennykh situatsii : uchebnoe posobie. Moskva: Rossiiskoe pedagogicheskoe agentstvo.
12. Vasiliuk, F.E. (1984) Psikhologiia perezhivaniia. Analiz preodoleniia kriticheskoi situatsii. Moskva : MGU.
13. Vinnikott, D. (2008) Igra i real'nost'. Moskva : Institut obshchegumanitarnykh issledovaniia.
14. Granovskaia, R. M. (2010) Psikhologicheskaiia zashchita. Sankt-Peterburg : Rech'.
15. Grebennikov, L. R. (1994) Mekhanizmy psikhologicheskoi zashchity : genesis, funktsionirovanie, diagnostika : dissertatsiia kandidata psikhologicheskikh nauk : 19.00.07, Moskva.
16. Demina, L. D., Ra'nikova, I. A. (2000) Psikhicheskoe zdorov'e i zashchitnye mekhanizmy lichnosti: ucheb. Posobie, Moskva : Izdatel'stvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta.
17. Zhurbin, V. I. (1990) Poniatie psikhologicheskoi zashchity v kontseptsiiakh Z. Freida i K. Rodzhersa. Voprosy psikhologii. Moskva, 4, 24–29.
18. Zeigarnik, B. V. (2007) Patopsikhologiia. Moskva : Akademiia.
19. Karvasarskii, B. D. (2004) Klinicheskaiia psikhologiia. Sankt-Peterburg: Piter.
20. Kernberg, O. F. (2000) Tiazhelye lichnostnye rasstroistva: Strategii psikhoterapii. Moskva : Neza-visimaia firma «Klass».
21. Kirjejeva, Je., Kirjejev, A. (2010) Mehanizmy psichologichnogo zahystu jak predmet doslidszhennja u psichologii' osobystosti. Pedagogika i psichologija prof. osvity, L'viv, 5, 115–121.
22. Kliain, M. (2010) Detskii psikhooanaliz. Moskva : Institut Obshchegumanitarnykh Issledovaniia.
23. Kokhut, Kh. (2003) Analiz samosti : Sistemacheskii podkhod k lecheniiu nartsissicheskikh narushenii lichnosti. Moskva : Kogito-Tsentr.
24. Lapkina, E. V. (2011) Psikhologicheskaiia zashchita i sovladanie: zashchitnaia sistema lichnosti. Iaroslavskii pedagogicheskii vestnik, 2, Tom II, 232–236.
25. Libina, A. V., Libin, A. V. (1998) Stil' reagirovaniia na stress: psikhologicheskaiia zashchita ili sovladanie so slozhnyimi obstoiatel'stvami. Stil' cheloveka: psikhologicheskii analiz. Moskva : Smysl, 190–204.
26. Maksymenko, O. G. (2010) Doslidszhennja mehanizmiv psichologichnogo zahystu osobystosti v zalezhnosti vid rivnja dyferenciacii' psichiky. Praktychna psichologija ta social'na robota, Kyi'v, 5, 45–50.
27. Nalchadzhian, A. A. (2010) Psikhologicheskaiia adaptatsiia: mekhanizmy i strategii. Moskva : Eksmo.
28. Nikol'skaia, I. M. (2005) Psikhologicheskaiia zashchita i koping-povedenie u detei. Detskaia psikhiiatriia : uchebnoe posobie. Sankt-Peterburg : Piter.
29. Perlz, F. (2004) Teoriiia geshtal'tterapii. Moskva: Institut Obshchegumanitarnykh Issledovaniia.
30. Romanova, E. S., Grebennikov, L. R. (1996) Mekhanizmy psikhologicheskoi zashchity : genesis, funktsionirovanie, diagnostika. Mytishchi : Talant.
31. Savenko, lu. S. (1974) Problema psikhologicheskikh kompensatornykh mekhanizmov i ikh tipologiia. Problemy kliniki i patogeneza psikhicheskikh zabolevanii. Moskva : Progress, 95–112.
32. Syvogradkova, Z. A. (2006) Problema indyvidual'no-psichologichnykh faktoriv povedinky, shho sprjamovana na podolannja skladnykh zhyttjevykh situacij. Pedagogika, psichologija ta mediko-biologichni problemy fizychnogo vyhovannja i sportu, Harkiv : XXPI, 3, 96–101.
33. Slavina, L. S. (1998) Trudnye deti. Moskva: Institut prakticheskoi psikhologii. Voronezh : NPO «MODEK».
34. Filonov, L. B. (1980) Psikhologicheskiiye bar'ery trudnovospituemykh detei i preodolenie ikh v kontaktnom vzaimodeistvii. Preduprezhdenie pedagogicheskoi zapushchennosti i pravonarushenii shkol'nikov, Moskva, 21–31.
35. Freid, A. (2010) Vvedenie v detskii psikhooanaliz; Norma i patologiiia detskogo razvitiia; «la» i mekhanizmy zashchity. Minsk : «Popurri».

36. Freud, Z. (1989) Vvedenie v psikhoanaliz : Lektsii. Moskva : Nauka.
37. Fromm, E. (2000) Begstvo ot svobody; Chelovek dlia sebia. Minsk : OOO «Popurri».
38. Khorni, K. (2007) Nashi vnutrennie konflikty. Konstruktivnaia teoriia nevroza. Moskva : Akademicheskii Proekt.
39. Shtroo, V. A. (1998) Zashchitnye mekhanizmy: ot lichnosti k gruppe. Voprosy psikhologi, Moskva, 4, 54–61.
40. Erikson, E. (2006) Identichnost' : iunost' i krizi. Moskva : Flinta.
41. Jung, K. G. (1991) Arkhetip i simvol. Sankt-Peterburg : Renessans.
42. Jacenko, T. S. (2006) Osnovy glybynnoi' psyhokorektsii' : Fenomenologija, teoriija i praktyka: navchal'nyj posibnyk Kyi'v : Vyshha shkola.
43. Plutchik R., Kellerman, H. (Eds.) (1980) A general psychoevolutionary theory of emotions. Emotion: Theory, research and experience: V. I. N. Y. : Academic Press, 7, 3–33.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2014 р.